

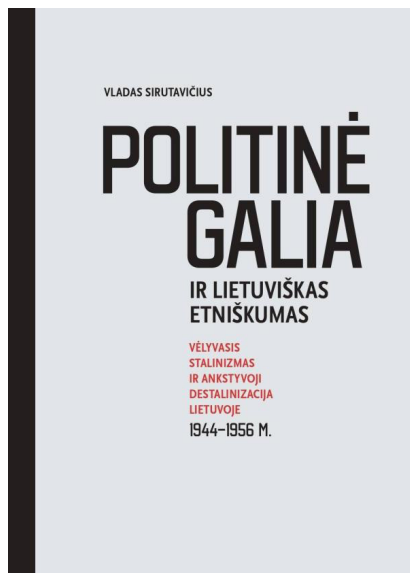

Himnas etnoso galiai

Dr. Česlovas Laurinavičius

Lietuvos istorijos institutas, Tilto g. 17, LT-01101, Vilnius
Lithuanian Institute of History, Tilto g. 17, 01101 Vilnius, Lithuania

Vladas Sirutavičius. *Politinė galia ir lietuviškas etniškumas. Vėlyvas stalinizmas ir ankstyvoji destalinizacija Lietuvoje 1944–1956 m.* LII, Vilnius, 2022, 560 p.

1 il. Leidinio viršelis

Ši svari, ant gero popieriaus išspausdinta knyga nėra Lietuvos 1944–1956 m. laikotarpio istorija tradicine prasme. Joje nekliamas tikslas sistemškai ir detaliai aptarinėti tokius sovietmečio procesus kaip ginkluotas pasipriešinimas, sovietinės represijos, ekonominė-ūkinė raida mieste ir kaime. Knygos specifika – kryptingas ir

selektyvus analitinis žvilgsnis tik į tam tikrus įvykius ir procesus Lietuvoje minimu laikotarpiu. Bet, autoriaus nuomone, tie įvykiai ir procesai lėmė tolesnę Lietuvos raidą. Maža to, tie įvykiai ir procesai, nors ir ženkliai keitę Lietuvos išvaizdą, nepakeitė jos prigimties, greičiau socialiai išplėtė ir politiškai sustiprino. Už viso to slypi intencija – 1944–1956 m. laikmetį pristatyti kaip organišką Lietuvos istorijos periodą. Nors knyga apdairiai pradedama Jono Basanavičiaus „Aušroje“ išsakytu priesaku „atminti ir pažinti Lietuvos žemėje visus laimingus ir nelaimingus atsitikimus“, tai neuždengia tos realybės, kad knyga – iššūkis. Pirmiausia – iššūkis šių dienų propagandinėms klišėms, bet taip pat – ir tai kur kas svarbiau – iššūkis tradiciniam požiūriui į istorijos rašymą.

Pagal europietišką tradiciją, istorija turi remtis civilizaciniais pamatais – universaliu dekalogu, institutais, unijomis ir konstitucijomis, pagaliau bent jau politine tauta, konkrečiai Lietuvos atveju įvardyta tariamu etnonimu – *Lietuva*. O Vladas Sirutavičius savo studijos pagrindu paėmė patį etnosą (lietuvių). Argi tai mokslinis požiūris, paklaus intelektualas (-ė). Kaip galima orientuotis į apraišką, kuri nuo Naujojo Testamento laikų sieta su barbarybe, o anglų kalboje net nėra tam adekvataus termino. Kita vertus, etninės savybės – tai tik „kasdienybės dekoracija“, vienoks ar kitoks atspalvis, nelyginant akių rainelės ar odos spalva, nelemiantis – ir neturintis lemti – civilizuotuose santykiuose. Iš pripažintų autoritetų tik Antony Smithas etnosą interpretuoja kaip istoriškai pastovų žmogišką būtį nusakantį, o gal ir lemiantį reiškinį. Smitho originalumas ir drąsa ir tai, kad jis etnosui suteikė vertikalią primordialistinę dimensiją ir išanalizavo struktūriškai bei mentališkai. Bet vis tiek pas Smithą etnosas lieka reiškinys *per se*, o ne kaip pastovus galių šaltinis ir jų pasiskirstymo pagrindas tarp-tautinėje arenoje.¹ O pas Vladą Sirutavičių, nors metodologija didžia dalimi perimta iš Smitho, bet einama toliau. Pastebima pretenzija etnosą tapatinti su politine galia, nes iš paties studijos pavadinimo galima spręsti, kad politinė galia (šalia anoniminio režimo) yra lietuviško etniškumo predikatas. Įvade nurodoma, kad tyrimo objektas – lietuviško etniškumo politizacija, kas knygos pabaigoje apdairiai (civilizuotai) įvardyta kaip *vietininkiškumas* (p. 20, 500)

Tiesa, toliau tekste atsitraukiama nuo kategoriškų užmojų, teigiant, kad „etniškumas pats savaime politiško negeneruoja... reikia bent dviejų svarbesnių veiksmų: režimo liberalizacijos ir etninių aktyvistų“ (p. 21). Žinoma, reikia ir daugiau veiksmų, bet tai jau kitas klausimas. Autorius, regis, apsistoja tik ties intencija sukritikuoti Neriją Putinaitę, pagal kurią, etnosas sovietmečiu esą prarandantis bet kokią politinę tapatybę (p. 22). Atsakydamas oponentei V. Sirutavičius išdėsto tokius preliminarus teiginius, kuriuos studijoje tikisi pagrįsti: pirma, sovietinėje politinėje struktūroje lietuvių etniškumas *volens nolens* išsaugojo politizacijos perspektyvą; antra, rusifikacijos

¹ SMITH, A. D. *The Ethnic Origins of Nations*. Blackwell published USA, 1988; jo paties – *National identity*. Penguin books, 1991; jo paties – *The Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Covenant, and Republic*. Blackwell publishing USA, 2008.

bangas atlaikė lietuvių kalba, lyg buferis, saugantis etninę bendruomenę nuo asimiliacijos, be to, apsaugą teikė geoteritorija ir etnofederalizmas; trečia, sovietines represijas atsvėrė socialiniai liftai; ketvirta, neformalus sandėris tarp partijos ir inteligentijos sudarė prielaidas rūpintis etnokultūra. Išdavoje sukauptas kultūrinis ir socialinis kapitalas virto politiniu 1990 m.

✱✱

Apskritai studijoje nėra ambicijų spręsti fundamentalaus lygio teorines problemas, bet prie jų tarsi nuolat artėjama. Visa studijos struktūra – tarsi dialektinio pažinimo spiralė, kai analizės laukas vis atsikartoja, bet kas kartą vis platesnėje ir gilesnėje plotmėje. Taip pirmoje dalyje, pavadintoje „**Stalininė kultūrinė-tapatybinė inžinerija**“, nusakomos tiriamo lietuviško lauko (koks jis buvo resovietizacijos ir reokupacijos metu) pagrindinės ypatybės ir išdėstomos stalininio režimo praktikos, pradėtos taikyti tame lauke, t. y. sovietizacija ir integracija, bet visa tai buvo lydima paieškos sutarimo / kompromiso, orientuoto doktrininiu pagrindu į Lietuvos liaudį, bet faktiškai – į lietuvius. Antroje dalyje, pavadintoje „**Kai „kadrai lėmė viską“, arba trys pasakojimai apie valdančiojo elito galias ir negalias stalinmečiu**“, jau aptariamos konkrečios lietuviško etnoso galių raiškos – jei ne legitimuotomis formomis (konstituciniu suverenumu, tautinio valstybingumo simbolika, organiškios istorijos konceptu), tai bent statistine lietuvių daugumos mase valdymo ir visuomeninėse struktūrose. Pagaliau trečioje dalyje „**Ankstyvoji destalinizacija bei nacionalinis klausimas 1953–1956 m.**“ prieinama prie lietuvių etnokultūrinės galios išsiveržimo – demonstracijų, kurių išdavoje siauros kompromiso ribos išsiplėtė iki faktinės lietuviškos kultūrinės autonomijos.

Knygoje panaudotų šaltinių ir literatūros sąrašas nepaprastai gausus (p. 516–540). Pagal Simono Daukanto tradiciją kruopščiai peržiūrėta bemaž viskas, kas galimai reikalinga ir prieinama. Pažymėtina, kad neapsiribota tik tiriamojo laikmečio šaltiniais, bet – pagal geriausių Vakarų mokyklų tradicijas – pasistengta stalinizmo problemas identifikuoti visos modernizmo epochos kontekste. Sniečkaus dogmatiką nepabijota susieti net su Kosciuškos universalais. Knyga iliustruota nuotraukomis, neretai labai taikliai perteikiančiomis laikmečio prasmę ir dvasią (pvz., p. 55, 174, 398, 447). Pagrindinis knygos tekstas (ir išnašos) pulsuoja įdomybėmis.

✱✱

Analitikos plotmėje ypač originaliai atrodo skyrelis apie stalinistinį politinių reikšmių fabriką, kur remiantis Reincharto Kosellecko metodologija aptariama sąvokių

prasmų dinamika: „klasė – lietuvių liaudis – ?tauta – Lietuvos / Tarybinė liaudis“ (p. 133–187). Šiam savotiškam žaidimui pajvairinti iš Zitos Medišauskienės pasiskolinamas ekskursas į unijinius laikus, kuomet pasireiškė „atbulinės“ dinamikos variantas: „Politinė tauta – kultūrinė tauta – kilmė – ?liaudis“ (p. 138).² Toliau autorius pateikia plačią apžvalgą liaudies sąvokos prasmės, jos raidos nuo XVIII a. pabaigos iki XX a. vidurio, gana vingiuotos ir prieštaringos. Nors toje raidoje nedetalizuota ta aplinkybė, kad į liaudį galima žiūrėti ir kaip į socialiniu bei nacionaliniu požiūriu engiamą sluoksnį, ir kaip į objektyvią visuomenės stratifikacijos išraišką, vis viena teks pripažinti, kad 1794 m. Poloneco universalas (pagal kurį valstietis kaip „valstybės turto šaltinis“ turi būti *globojamas*, kad nepakliūtų į „maskolių pinkles“) priešpastymas kaip alternatyvos stalininio lietuvių / Lietuvos liaudies politizacijos modeliui turi pagrindo. Tik bėda ta, kad taip suformuluotos problemos neįmanoma spręsti vien sąvokų liaudis–tauta dilemoje. Tektų peržengti ir pačius monografijos tematinis rėmus.

Grįžtant prie 1791 m. Konstitucijos, norisi pastebėti štai ką: monografijoje toji Konstitucija kvalifikuota kaip bajoriškai miestietiška, nors laikantis priimtų tyrimo paradigmos, regis, nuosekliau būtų ją įvardyti kaip lenkiškai vokišką-žydišką (p. 140).

Sąvokų analizės plotmėje pažymėtinas sovietinės klišės „kritika ir savikritika“ priartinimas prie žmogiškai suprantamo turinio (suprask, kažką panašaus, kai kaliniai ima saugoti vieni kitus, p. 75). Bet dar liktų kitos propagandos klišės: „dvi kultūros – pažangi ir reakcinė“ ir „tautų draugystė“. Gaila, kad knygoje ties jomis detalčiau neap-sistojama. (Pastarosios atžvilgiu autorius netgi prisipažįsta jos nesuprantantis, p. 289.) Bet štai daugybė monografijoje pateikiamų detalių: incidentas dėl Bronius Pranskaus-Žilionio sulyginimo Lazdynų Pelėdos su Levu Tolstojumi (p. 65); pasak Vytauto Kairiūkščio, Čiurlionio paveikslai reiškia tikėjimą šviesos ir gėrio pergale... (p. 45); Lietuvos kultūros dekadroje Maskvoje Čiurlionio paveikslus kritikavęs V. Kamenskis buvo ištremtas (p. 211); Sruogos pasisakymas II inteligentų suvažiavime: „Mums civilizacijos trūksta visose srityse, bet galime didžiuotis savo vidine kultūra“ (p. 180); pagaliau Martyno Mažvydo knygos išleidimo 400 metų minėjimo proga Vinco Mykolaičio-Putino pastebėjimas apie lietuvių eilėdaros santykį su vokiška, lenkiška ir rusiška eilėdaromis (p. 81).³ Paminėtos detalės ir daug nepaminėtų leistų galvoti apie svarbius kultūrinius mentalinius klodus, kurie aiškiai netilpo į oficialios propagandos rėmus, bet kurių reikšmė ir vaidmuo nekeltų abejonių stalinizmo laikais besimez-gančiame bendražmogiškame diskurse. Ir ne tik stalinizmo laikais. Deja, tos detalės daugeliu atvejų tebelieka „daiktais savyje“.

Baigiant sąvokų temą dar tektų atkreipti dėmesį į du netikslumus (p. 168). Pirma, Stalinas savo viešą kalbą 1941 m. liepos 3 d. visgi pradėjo įprastu kreipimusi „Draugai,

² MEDIŠAUSKIENĖ, Z. *Lietuvos vaizdiniai XIX a. pirmoje pusėje. Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtmetyje*. Sud. D. Staliūnas. Vilnius, 2015, p. 83–140.

³ MYKOLAITIS, V. *Pirmoji Lietuviška knyga*. Vilnius, 1948, p. 33–34.

piliečiai...“; po to sekė nauji kreipiniai. Antra, neįprasti Stalino kreipiniai „broliai ir sesės“ galėjo reikšti sąsajas su tautų principu, bet kartu verta turėti galvoje, kad kreipinys „mano broli“ buvo legitimi karalių ir imperatorių privilegija, kurią, matyt, perėmė ir tautiniai judėjimai.⁴ Šiaip ar taip, tas sąvokų prasminis žaismas – vis dar atvira erdvė tyrimams.

★★

Vis dėlto pagrindinį atlikto darbo privalumą ir autoriaus nuopelną tektų priskirti toms monografijos vietoms, kur istorizmo pagrindu siekiama rekonstruoti vieną ar kitą tiriamo laikmečio procesą – vardan galimai maksimalaus adekvatumo. Ypač tai būdinga kadrų politikos temai. Kartais aprašinėjant įvairiausius su kadrais susijusius kazusus (daugiausia su nacionalizmo apraiškomis) autoriaus kruopštumas priartėja prie pedantiškumo. Bet tokia nuostata bus pateisinama, jei priimsime pagrindinę iš monografijos plaukiančią išvadą: sovietmečiu lietuviybės likimą lėmė kadrai, t. y. konkretūs lietuviai, kurie, užimdami vieną ar kita valdymo, biurokratinį ar kultūrinį postą, darė sprendimus – objektyviai ar subjektyviai „lenkdami“ link lietuviybės.

Žinoma, tiems kadrams didelės įtakos turėjo Maskvos suponuota simbolika (ar tik simbolika?): etnoteritorinis apibrėžtumas, etnofederalizmas, ekonominė modernizacija, socialiniai liftai ir įvairūs kultūriniai institutai. Visa tai verta atsiminti ir vertinti. Kartu tenka turėti galvoje, kad visos sovietinės „dovanos“ nebuvo pagrįstos suverenumu ir neturėjo teisinio apibrėžtumo. Nevertėtų užmiršti, kad Sąjūdžio išvakarėse Vilniaus centre lietuviškai kalbantį galima buvo sutikti tik kas trečią praeivį. Ir tai logiškai sekė iš centrinės sovietinės doktrinos, pagal kurią sovietinė nacija – nacionalinė forma, bet sovietinė turiniu. Praktiškai tai reiškė, kad lietuviybė neturi turinio, vadinasi, neturi ir perspektyvos. Argi visa tai neprimintų laikų, kai su graždankos pagalba tikėtasi padaryti lietuvius „gerais rusais“. Beje, toji sovietinė doktrina iš esmės nesiskyrė / nesiskiria nuo visų kitų galia paremtų doktrinų, reiškiančių tik tai, kad ir formą, ir turinį išsaugo tik turintys galią.

Norisi taip pat paminėti siužetus – praktiškai naujus lietuviškoje historiografijoje ir autoriaus aprašytus ypač gyvybingai, sodriai bei emocingai. Tai istorija apie Jono Biliūno palaikų gražinimą į Lietuvą (p. 84–96), dekados Maskvoje vargai (p. 204–226) ir ypač Dainų šventės – tikros lietuviybės fiestos – 1945 m. vasarą aprašymas (p. 120–132). Iškalbinga detalė: Dainų šventę stebėję svečiai, atvykę iš įvairių SSRS vietų, niekaip nekommentavo. Ko gero, nežinojo, kaip komentuoti, arba jiems tas renginys tebuvo etnografinė dekoracija (p. 119, 131).

⁴ SETON-WATSON, R. *Britain in Europe, 1789–1914: A Survey of Foreign Policy*. London, 1937, p. 302.

**

Bet neapsieisime be kritikos. Skaitant knygą kartais sunku susigaudyti dėl vieno ar kito konkretaus momento realios reikšmės. Pavyzdžiui, paminėdamas 1944 m. rugpjūčio mėn. Vilniuje vykusią LSSR AT III sesiją autorius pateikia Justo Paleckio išsakytas frazes: „Lietuvos liaudis tampa pilnateise savo krašto šeimininke“, kuri „gali laisvai kurti nepriklausomą tarybinį gyvenimą“. Nurodoma, kad tas frazes palydėjo „audringi plojimai“ (p. 175). Susidaro įspūdis, kad tuomet sėdintieji salėje jautėsi esą triumfatoriai. Kyla klausimas, ar tos triumfo nuotaikos neišgaravo jiems išeinant iš salės?..

Knygoje ties tuo epizodu nebesustojama, nors pirštusi asociacija su VKP (b) CK biuru Lietuvai, įsteigtu 1944 m. pabaigoje ir veikusiu iki 1947 m. pavasario. Istorio- grafijoje požiūris dėl to biuro rutininis, esą jis turėjęs užsiimti LSSR valdžios kontrole,⁵ panaši pozicija ir recenzuojamoje knygoje (p. 16, 332). Bet toks paaiškinimas neatrodo pakankamas jau vien dėl to, kad atitinkamai svarstant išėitų, jog biuras panaikintas, kai kontrolės neberekėjo. Panašu, kad problemos būta sudėtingesnės.

Iš 1945 m. liepos 1 d. biuro vadovo Michailo Suslovo ataskaitos Stalinui matyti, kad biuras Lietuvoje nuo 1944 m. vasaros susidūrė su daugybe realių problemų: visų pirma stipriu ginkluotu priešinimusi, taip pat nevykdoma žemės reforma (negražinama nacių laikais atimta žemė), užsitęsusių lenkų iškraustymu (nes komisaras Lazaris Kaganovičius negalėjo parūpinti reikiamo tam traukinių skaičiaus).⁶ Bet, regis, svarbiausias Suslovo konstatavimas – kad nuo 1944 m. rudens Lietuvos sovietinė vadovybė buvo visiškai „praradusi orientaciją“, „pakrikusi“.⁷ Tokia kvalifikacija taikyta ir pačiam Antanui Sniečkui. Kyla klausimas – kas tokio galėjo įvykti per porą mėnesių nuo anksčiau aprašytos euforijos AT III sesijoje, kai taip pasikeitė LSSR vadovybės nuotaikos? Iš minėtos Suslovo ataskaitos, taip pat daugelio kitų 1944 m. rugsėjo–gruodžio sovietinių dokumentų galima susidaryti įspūdį, kad sovietinę valdžią Lietuvoje buvo ištikusi visiška krizė, o LSSR valdžios likimas – pakibęs ant plauko.⁸ Preliminariai atrodytų, kad Lietuvos sovietinė valdžia iš tikro turėjo Lietuvos valstybingumo atkūrimo – tegul ir sovietinės ar liaudies demokratijos forma – viziją ir ji per minimą laikotarpį žlugo. Bet recenzuojamoje monografijoje šiam momentui neskiriama daug dėmesio, nes autorius paniręs į kadrų raidos gilumas ir atlikdamas giliausius bei plačiausius tuo aspektu tyrimo pjūvius nematė reikalo pakeisti tyrimo

⁵ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Redaktorius ir bendraautoris A. Anušauskas. Vilnius, 2005, p. 274.

⁶ STRAVINSKIENĖ, V. *Tarp gimtinės ir tėvynės. Lietuvos SSR gyventojų repatrijacija į Lenkiją (1944–1947)*. Vilnius, 2011.

⁷ СССР и Литва в годы Второй мировой войны. Сборник документов, Т. 2. *Литва в политике СССР и в международных отношениях (август 1940 – сентябрь 1945)*. Вильнюс, 2012, с. 874, 875, 876.

⁸ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m. VKP (b) CK dokumentai*. Sudarytojas Mindaugas Pocius. LII, Vilnius, 2015, p. 100–172.

rakurso ir pamatyti 1944 m. antrosios pusės periodą kaip visumą. Beje, iš knygos visumos „išrankiojus“ atskiras detales, susijusias su minimu periodu, galima susidaryti apytikrį vaizdą, kas iš tikrųjų vyko. Bet vis vien lieka daug klausimų. Pavyzdžiui, ką reikštų minimuose sovietiniuose dokumentuose pasikartojantys teiginiai apie priešiškus lietuviškai lenkiškus („litovsko-polskije“), lietuviškai vokiškus („litovsko-nemec-kije“) ir lenkiškai vokiškus („polsko-nemec-kije“) elementus. Kas tai per etnopolitinės konstrukcijos? Ypatingo dėmesio būtų verti kaltinimai LSSR vadovybei dėl konflikta-vimo su Raudonąja armija, nes tie kaltinimai pirštų sąsajas su spalio mėnesį žlugusia Klaipėdos užėmimo operacija. Juolab kad to žlugimo aplinkybės mišlingos.⁹

Kartu kultų dar vienas klausimas: ar Šaltasis karas turėjo lemtingos įtakos Lie-tuvos sovietizavimui ir integravimui, ir jei ne jis, gal ir integravimo nebūtų buvę arba jis būtų buvęs ne toks, koks faktiškai įvyko? Taip galvoti leistų daugybė knygoje pateikiamų detalių, ypač epizodai apie Justo Paleckio pastangas – ir ne be Maskvos paramos – formuoti LSSR suverenumą, pavyzdžiui, nustatant vietinių įstatymų kom-petenciją santykyje su sąjunginiais (p. 331, 352, 361–363). Taip pat daugybė detalių liudytų priešingai – kad integracija jau buvo nulemta, jokio esminio lūžio pokariu nebeįvyko? Kaip bebūtų, tokios dilemos akivaizdoje autorius, deja, nėra preciziškas. Žinoma, dabartiniu metu tiek Vakarų, tiek Rusijos istorikai Šaltojo karo faktinę pradžią sieja su 1947/1948 m. riba. Tokia pat ir recenzuojamojo autoriaus nuomonė (p. 17, 377–381). Bet štai iš p. 101 pateikto dėstymo matyti, kad jau 1945 m. vasarą I inteligentų suvažiavimą lydėjo trėmimų banga, o II suvažiavimas 1946 m. pavasarį vyko ženkliai mažiau palankioje aplinkoje nei ankstesnis. Apskritai iš knygos susidaro įspūdis, kad procesų Lietuvoje eigai ypatingą poveikį turėjo 1946 m. Ždanovo inicia-tyvos, kurios, žinoma, buvo susijusios su sovietinės ideologijos ir kultūros reikalais. Vadinasi, lėmė SSRS vidinio integravimo, o ne išorės saugumo interesai?..

✱✱

Reziumuojant galima pasakyti, kad Vladas Sirutavičius pramynė naują kelią lietu-viškos istoriografijos tyrimuose. Naujų kelių tiesimas reiškia ir dideles pastangas, ir neišvengiamą riziką. Bet be viso to galios siekis neįmanomas.

⁹ SAFRONOVAS, V. Klaipėdos užėmimo istorijos 1944–1945 metais kontroversijos. Antrojo pasaulinio karo pabaiga Rytų Prūsijoje: faktai ir istorinės išvalgos. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis XVIII*, 2009, p. 127–150.